

Çeviriler :

YAKIN ÇAĞ OSMANLI TARİHİNİN KAYNAĞI OLARAK AVRUPA ARŞİVLERİ *

Yazan : RODERİC H. DAVISON

Çevirenler : MİHİN EREN - OSMAN ERSOY

Tarihçiler her cins malzemeyi kullanmak ve bunları hiç ihtimal verilmeyen yerlerde bile aramak zorundadırlar. Bilhassa Osmanlı tarihi, böyle geniş çapta bir araştırmayı gerektirir. Zira imparatorluk çeşitli milletlerden meydana gelmiş olup dost veya düşman birçok devletlerle münasebette idi. Son yıllar içerisinde kuvvetli devletlerin etkisi ve işlerine karışmasından ötürü, tarihçi Osmanlı olayları için sadece Türk vesikalarına değil, fakat İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya, Rus, İtalyan, İspanyol, İsveç, Hollanda, İran, Arap, Yunan, Ermeni, Bulgar, Romen, Macar, Sırp - Hırvat, Arnavut ve Yahudi kaynaklarına da başvurmak zorundadır. Bütün bu dillerde hiç olmazsa kronikler, popüler ve ilmî tarihler, her nevi monografiler, hatıralar, biyografyalar, gezi notları, gazeteler ve dergilerden yararlanacaktır; hattâ, genel ve özel arşivleri de kullanmak zorundadır. Bu bütün Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğunun halef devletlerinde millî ve mahallî koleksiyonları, o bölgede bulunan özel kişilerin ve Ticaret kurumlarının; o yerde bulunan yabancı kimselerin ve ticaret firmalarının; misyoner, sömürge organizasyonlarıyla coğrafya ve arkeoloji kurumlarının; yerli ve yabancı kiliselerin; yabancı ülkelerin devlet arşivlerinde bulunan askerî, bahrî, iktisadî, konsolosluk ve diplomatik kayıtları ihtiva eder.

Üniversitelerimizin hiçbirinin bu ilmî hazineyi yakın bir gelecekte ortaya çıkarması beklenemez. Dil niteliği bir yana, bazen bilinmeyen depolarda böyle bir çapta, çoğu kere tasnif edilmemiş malzeme toplamak ve aramak hayale bile sığmaz. Tarihin başka alanlarında olduğu gibi belki daha yüksek bir ölçüde Osmanlı tarihinin gereği gibi incelenmesi birçok ülkelerdeki ilim adamlarının işbirliğini ve ilerideki sentezlerine esas olmak üzere pekçok monografilerin hazırlanmasını gerektirecektir. Her ne kadar bu çalışma başlamışsa da

* Bu çeviri, "European Archives as a Source for Later Ottoman History" *Report on Current Research on the Middle East 1958*'den yapılmıştır.

katedilecek uzun bir yol mevcuttur. Birçok vesikaların kaybolmadan önce tanınması ve toplanması gerekmektedir. Osmanlı arşivleri kısmen tasnif edilmiş, kataloglanmış ve bir sistem dahilinde incelenmeleri henüz yeni başlamıştır.

Osmanlı tarihinin bu şekilde hazırlanması içinde Avrupa arşivleri ve daha az nisbette Amerikan arşivleri mühim bir rol oynar. Osmanlı İmparatorluğu'nun sadece dış münasebetlerinin değil, fakat iç gelişmelerinin incelenmesinde çeşitli Avrupa devletlerinin yayınlanmış veya yayınlanmamış kayıtlarını kullanmanın gerekli olduğunu ilim adamları yüzyıldan beri anlamış bulunuyorlar. Bilhassa XVIII. yüzyıl ve önceki Osmanlı tarihine ait pek çok misaller mevcuttur. Batı arşiv malzemelerinin Osmanlı tarihine ne kadar faydalı olabileceği modern tarihçiler arasında ilk defa Leopold von Ranke tarafından heyecanla keşfedilmiştir. Kendisi XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı ve İspanyol İmparatorlukları hakkındaki eserinde *Ottoman and Spanish Empires in the 16th and 17th Centuries, transl. by W. W. Kelly; 1843* incelediği Venedik raporları için "ekseriya olağanüstü kıymeti haiz olmasına rağmen bilinmiyor" (1. S.) diye anlatmaktadır. Franz Babinger'in Fatih Mehmed ve devri hakkındaki yeni eseri *Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München, 1953* her ne kadar dip notları olmaksızın yayınlanmış ve bunların sonra çıkacak bir cilde konulacağına söz verilmiş ise de Batı arşivlerine özellikle İtalyan şehir devletlerine güvenini açık bir şekilde göstermektedir. Babinger, Osmanlı kaynaklarının yetersizliğini anlatarak Barselona'daki Aragonese arşivlerinde çok zengin olması muhtemel vesikaları kullanabilmek imkânına sahip olmadığını üzülenek anlatmaktadır. Albert Howe Lybyer, Kanunî Sultan Süleyman zamanında Osmanlı İmparatorluğu hükümeti hakkındaki eserinde *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent, Cambridge Mass, 1913* İstanbul'a giden Venedik elçilerinin yayınlanmış raporlarından (Relazioni) çok yararlanmıştı. Osmanlı arşivlerindeki çalışma, konunun değiştirilmesine yahut yeni sentezine yol açabilir; fakat, Lybyer'in çalışması kıymetli bir kılavuz ve başvurulacak eser olarak kalacaktır. Henüz yayınlanmamış Venedik arşiv malzemesi, hiç şüphesiz, Osmanlı tarihine ait kıymetli vesikaları havidir.

Prof. Akdes Nimet Kurat XVIII. yüzyılın ilk yılları üzerinde çalışarak Avrupa arşivlerinden gayet geniş ve iyi bir şekilde yararlan-

mıştır¹. Kurat İstanbul sefiri Sir Robert Sutton'un mektupları *The despatches of Sir Robert Sutton, Ambassador in Constantinople 1710 - 1714, London 1953* adlı eserin girişinde bu devre ait İsveç, Fransız, Avusturya, Saksonya ve Hollanda arşivlerinin önemine dokunmaktadır. Sutton'un İmparatorluğun önemli olaylarını bildirmesi birçok Türk idarecisiyle temas halinde bulunması ve buna ilâveten gizli bilgi alma kaynaklarına sahip olması, bazen gerçeğe uymıyan hususları ihtiva etmesine rağmen, Kurat, Sutton'un mektuplarını kıymetli addetmektedir. İngiliz arşivleri, Osmanlı arşivlerinde bulunmayan bazı Türk vesikalarının kopyelerini yahut tercümelerini ihtiva etmektedir. Philip P. Argenti Sakız Adası diplomatik arşivi hakkındaki eserinde *Diplomatic Archive of Chios, 1577 - 1841, 2 vols. New York, 1954* İmparatorluğunun herhangi bir sahasında iktisadî ve dinî tarihi hakkında neler keşfedilebileceğine işaret etmektedir. Argentini bunun için Avusturya, Fransa, İngiltere, Hollanda, Vatikan ve diğer İtalyan devletlerinin arşivlerinin de yardımını belirtiyor. Paul Masson XVIII. yüzyılda Fransa'nın Doğu ticareti tarihi *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle Paris 1911* adlı eserinde Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik durumunu ve Fransız siyasetini, Fransız arşiv kaynaklarına dayanarak belirtmiştir. Osmanlı kaynaklarının yetersiz olduğu veya tam yararlanılamadığı yerlerde Avrupa arşivlerinin kıymetli ve tamamlayıcı bilgiler verebileceği belli olduğu için rastgele verilen bu türlü misalleri çoğaltmayı doğru bulmuyorum.

Burada benim özellikle üzerinde durduğum III. Selim'den sonraki Osmanlı tarihi ile ilgili Avrupa arşiv kaynakları, önemli bir ölçüde kullanılmıştır; ancak bu yararlanma çok değişik şekillerde olmuştur. Çoğu zaman yazarlar, Osmanlı tarihini Şark Meselesi içinde incelediler. İmparatorluğun dahilî gelişmesi, büyük devletlerin siyasetine oranla ikinci plânda kaldı. Osmanlı tarihini tahrif etmek ve dahilî gelişme ile ilgili olan arşiv malzemelerini keşfedilmeden bırakmak davranışı siyasî tarih kadar mühimdir. Bilginler tarafından ele alınmış olan kaynaklar gelecek için ümit vericidir. Burada XIX. yüzyıl tarihinden bazı örnekler verelim : 1826 - 1853 yıllarının siyasî tarihine dair olan Harold Temperley'in İngiltere ve Yakın Doğu, Kırım *England*

¹ *İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye'de kalışı ve bu sıralarda Osmanlı İmparatorluğu* (İstanbul, 1943) ve "İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye tarihine ait bazı malzemeye dair" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* VII: 1 (Mart, 1949), 1-27 ss. yazılarına bakınız.

and the Near East: The Crimea, London 1936 adlı eseri buna benzer yazılmış eserlerden çok daha iyi olup, Türkiye'nin dahili gelişmesini de ele almaktadır. Eser İngiltere, Paris, Viyana ve Lahey arşivlerinin birçok İngiliz devlet adamlarının özel vesikaları ile birlikte bu devir için ne kadar yararlı olabileceğini göstermektedir. Frank E. Bailey'nin aynı devir üzerinde daha sınırlı bir şekilde çalışmasına rağmen onun İngiliz siyaseti ve Türk reform hareketleri, İngiliz - Türk münasebetleri hakkındaki eseri *British Policy and the Turkish Reform Movement, a study in Anglo - Turkish Relations, 1826 - 1853, Cambridge Mass. 1942* bu devir Osmanlı İmparatorluğu'na ait bilgimize bazı şeyler katmaktadır. Hem Bailey hem de Temperley için Londra Dışişleri Bakanlığı arşivi esas teşkil etmişse de birinin fazla olarak yararlandığı ticaret odası vesikaları Osmanlı ekonomisi için daha fazla bilginin bu kaynaklardan toplanabileceğini göstermektedir.

Yukarıda adı geçen iki esere nisbetle mahiyetleri daha çok siyasî olan 19.yüzyıl başlarına ait başka monografiler de Osmanlı dahili tarihi için Avrupa arşivlerinin faydasına işaret ederler. Napolyon ve Çanakkale *Napoleon and the Dardanelles, Berkeley 1951* adlı eserinde Vernon J. Puryear, Paris Dışişleri Bakanlığı arşivinden faydalanarak Osmanlı İmparatorluğu'nun iç durumunu münakaşa etmişse de Sebastiani ve Ruffin adlı iki Fransız elçisine dost Türkler tarafından "Osmanlı nazırlarının gizli müzakerelerine ait doğru bilgi" de dahil olmak üzere çeşitli vesikalar verildiğine işaret etmektedir (S.424). Bunlar, Puryear'ın tahmininden daha az doğru olabilir, fakat buna rağmen, dikkatle incelenmesi gerekir. Rus arşivlerinde çalışmış pek az Batı bilginlerinden biri olan Philip E. Mosely orada da buna benzer malzemelerin mevcut olduğunu bildirmektedir. 1838 - 39 yıllarında Rus siyaseti ve Şark meselesi *Russian Diplomacy and the Opening of the Eastern Question in 1838, and 1839, Cambridge Mass. 1934* adlı kitabında Çar'ın sefiri Butenev "güvenilir ajanlar vasıtasıyla Sultan ile temas temin ederek Osmanlı devletine ait sırları öğrenmek için elinden geleni yaptığına" işaret etmektedir (S. 104). Burada mübalağa edilmiş olabilir, fakat böyle de olsa bu gibi kaynaklar ihmal edilemezler. 1875 - 78 krizine ait monografiler silsilesi de hemen hemen siyasî münasebetlerle ilgilidir, fakat Harris, Lee, Medlicott, Rupp ve Seton-Watson v.d. nin yararlandığı — hattâ Langer, Summer ve diğerlerinin kullanmış oldukları yayınlanmış malzemeler de dahil — Türkiye'nin iç gelişmesine

ait önemli miktarda bilgi ihtiva etmektedir². Bu Makale yazıldığı sıralarda posta ile Alexander Novotny'nın 1878 Berlin Kongresine ait kaynak ve çalışmalar cild 1 -Avusturya, Türkiye ve Balkan meseleleri *Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878, 1. Band, Österreich, die Türkei und das Balkanproblem im Jahre des Berliner Kongresses, Graz - Köln, 1957* adlı eseri geldi. Bu eser, daha ziyade İstanbul ile Viyana arasındaki bir yıllık resmî yazışmaya ait vesikaları ayrı ayrı liste halinde vermektedir. Buradaki 1100 e yakın vesikadan önemli bir kısmı Osmanlı İmparatorluğunun iç meselelerine aittir. Meselâ, Hakkı Tarık Us'un *Meclis-i Meb'usan 1293/1877 zabıt ceridesi, 2 cild, İstanbul 1940/54* adlı eserini tamamlayabilecek nitelikte olan Osmanlı Meclisi Meb'usanının son içtimalarına ait müzakerelerin zabıtları da vardır. Daha çok içlerinde dış münasebetlerin toplandığı, fakat aynı zamanda Osmanlı dahilî tarihi için de işlenmiş malzemeyi de içine alan siyasî tarih monografileri Avrupa arşivlerinde araştırmacı beklemektedir. Bu siyasî tarih monografilerinin örnekleri listeler dolusu çoğaltılabilir. E. C. Helmreich'in 1912 - 13 Balkan harbi siyaseti *Diplomacy of the Balkan Wars, 1912 - 13, Cambridge, Mass. 1938* adlı eseri daha ziyade yayınlanmış vesikalara dayanmakla beraber Avusturya - Macaristan Harb Arşivinin Osmanlı İmparatorluğu içindeki siyasî ve askerî gelişmelerle ilgili faydalı raporları havi olduğunu da açıklamaktadır.

Fransa ve Prusya'nın Osmanlı sarayında bulunan iki elçisi görevlerinin bahşettiği fırsat ve görebildikleri vesikalardan yararlanarak iyi iki eser yazmışlardır³. Her iki eser de artık eskimiş olup yerlerini, Osmanlı arşivleri de dahil, daha geniş ve çok malzemeye dayanan ve derin bir çalışma mahsulü olan eserlerin alması gerekir.

² David Harris, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878: The first year* (Stanford, 1936); D. E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878* (Cambridge, Mass., 1934); W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After... 1878-1880* (London, 1938); G. H. Rupp, *A Wavering Friendship; Russia and Austria, 1876-1878* (Cambridge, Mass., 1941); R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question* (London, 1935); W. L. Langer, *European Alliances and Alignments, 1871-1890* (2. ed., New York, 1950); B. H. Sumner, *Russia and the Balkans, 1870-1880* (Oxford, 1937).

³ Georg Rosen, *Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856* (2 cilt; Leipzig, 1866-1867); Edouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat, ou histoire des réformes dans l'Empire ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours* (2 cilt; Paris, 1882-1884).

Şurası muhakkaktır ki bu her iki eser de asrın en parlak devri için çok faydalı olmuştur. Açık birçok hatalarına rağmen Engelhardt'ın eserinin Ali Reşat tarafından yapılan çevirisi (İst.H.1328) pek çok modern Türk tarihçisi tarafından standart kabul edilen ve sık sık başvurulan bir eserdir. Engelhardt Doğuda geçirdiği yirmi yıl içinde yararlandığı yayınlanmamış vesikalarla beraber kullandığı kaynaklardan aldığı notlara işaret etmektedir. Rosen hususî yazmalarla, Berlin arşivinde bulunan 1826 - 39 yıllarına ait Prusya elçilik raporlarıyla bu tarihten sonraki 10 yıla ait olup İstanbul'da bulunan elçilik kayıtlarını kullanmıştır. Her iki eser de Türkiye'deki Avrupa devletleri mümessillerinin Türkiye'ye ait tesbit ettikleri vesikalarla müşahedelerinin faydalarını gösteren birer şahittir.

Filhakika, Osmanlı Arşivlerinden faydalanma imkânlarının artması dolayısıyla, bu hususta bir taraflı veya tam bilgiye sahip olmayıp, güvenilemeyen Avrupa malzemesinden yararlanmaya devamın gerçekten doğru olup olamayacağı, haklı olarak sorulabilir. Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olarak rapor veren diplomat ve konsololar nihayet yabancı menfaatlerini dile getirmişlerdir. Çoğu zaman, onlar, kendilerinin ya da hükümetlerinin görmediği istediği şeyleri görmüşlerdir. Bazen onların gerçeğe uymayan yargılarını, Türkçeyi eksik ya da hiç bilmemeleri âdeta desteklemiştir. Onlar çoğu kere, Müslüman olmayan azınlıklar içinden, peşin hükümlere ve kişisel çıkarları olan, itimad edilemeyecek Levantine'leri tercüman olarak kullandılar. Büyük tarihçi Cevdet Paşa, bu gibi diplomatları, sadece Frenklerle meskûn Beyoğlunda (Pera) oturup, Türk İstanbul'u bir teloskoptan seyreden insanlar olarak kınamaktadır⁴. Dilci ve devlet adamı olan Ahmed Vefik Paşa, Batılıları birer gözlemci olarak kusurlarını anlamaları konusunda uyarmaktadır: "Bu ülkeyi öğrenmek için, dört şeyi yapmalısınız. İlkin, dilini öğrenmelisiniz; ikincisi, önceden bildiğiniz her şeyi unutmamalısınız; üçüncüsü, önceden kararlaştırılmış sonuçları destekleyen faktörleri değil, gerçeği araştırmalısınız; ve son olarak da bizim aramızda üç ya da dört yıl yaşamalısınız."⁵ Ahmet Vefik Paşa'nın ölçüleri akla uygundur ve Batılı çok az insan bunların hepsini yapmıştır. İmparatorluk içinde yaşayan Batılılar da, ara-

⁴ Ebul'ulâ Mardin, *Medent hukuk cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946), 294. s.

⁵ Nassau Senior, *A Journal Kept in Turkey and Greece* (London, 1859), 138. s.

sıra kendi diplomat ve konsoloslarını kınarlardı. Söz gelişi, İzmir'deki, İngiliz tüccarlarının iddiasına göre, "Türkiye hakkında konsolosların diplomatik raporlar vermeleri yahut siyasî değerlendirme yapmaları kendilerine uygun düşmemektedir... Burada hiçbir kimse, Bay Blunt'tan yaptığı görüşmeler üzerindeki fikirlerini sormayı düşünmez." ⁶ Bundan ötürü, Batı kaynakları, arşiv vesikaları olsun veya olmasın dikkatle ve hiçbir zaman tek başına kullanılmamalıdır.

Bütün bunları kabul ederek, yine de Avrupa arşivlerinin incelemesinde haklı sebepler olduğunu söyleyebiliriz. Bunun en esaslı sebeplerinden biri, tarihî araştırmaların tabiatından gelmektedir : Ciddî bir tarihçi, neticeye varmadan önce, tarafgirane ve sathi deliller de dahil olmak üzere bütün delilleri titizlikle gözden geçirir. Fakat, Avrupa arşivlerinden yararlanmayı gerektiren başka sebepler de mevcuttur. Büyük devletlerin çoğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde olup bitenlerle ilgili idiler; bundan dolayı, tamamiyle diplomatik gibi görünen vesikalar, çoğu zaman Osmanlıların içişleriyle ilgili bilgileri havidir. Yabancı baskısı, bazen vezirlerin azledilmesini yahut bir ferman çıkarılması sonucunu doğurmuştur. Meselâ, 1856 Hattı Humayunu, yerli bir reformun ilânı olup, daha fazla dış baskılar altında dikte ettirilmişti. Bu olayın vesikalarının çoğunu, Türkçe kaynaklardan tedarik etmek mümkündür; fakat, hâdisenin tamamını öğrenmek için, İngiliz, Fransız ve Avusturya arşivlerine başvurmak gerekir. Batılılardan bazıları, Ahmed Vefik Paşa'nın dört şartını yerine getirmişlerdir. Bunlara bir örnek olsun diye, Ticaret şehirlerinin (Hanseatic cities) temsilcisi olarak İstanbul'da işe başlayan ve çok geniş bilgisini, İstanbul ve Modern Türkiye'den bahseden (*Stambul und das moderne Türkenthum, 2 cilt, Leipzig, 1877 - 1878*) adlı eserinde göstermiş bulunan Andreas D. Mordtmann'ın adı zikredilebilir. İstanbul'da Avrupalı iyi tercümanlar da bulundu. Bunlardan, Prusya'lı Sperling, Amerika'lı J. P. Brown, Alman Busch, Fransız Outrey ve Rus Onou'nun adlarını anmak yerinde olur. Hattâ bazı Levantine'ler, dalaverelerine rağmen, yeterli oldukları kadar bilgili de görünmektedirler. Bunlara örnek olarak da, İngiliz Elçiliğinde yıllarca hizmet görmüş olan Pisani Ailesi yahut aileden altısının İstanbul'da çeşitli elçiliklerde çalıştığı ve aileden birisinin Antwerp'te

⁶ *Smyrna Mail*, 23 Haziran 1863. Bir Mavi Kitapta (Blue Book) basıldığı üzere bu Blunt'un raporunun aynı idi.

Osmanlı konsolosu olduğu Testa Ailesi gösterilebilir. Sonra, Türkiye'den rapor gönderen Avrupalıların çoğu ahmak olmadıkları gibi herbirine göre değişen bir zekâ, bilgi ve ön yargıya sahiptiler.

Bu gibi adamlar, diplomatların geleneksel olan, ihtiyat, tavsiye ve murahhaslık gibi üçlü görevlerini devam ettirirlerdi. Bu üç görüşü kapsayan görevlerini yaparken Türkiye hakkında bilgi toplarlardı. Bazen bu, büyük ve önemli azınlıkların, yabancı elçilere yardım için sık sık baş vurmaları, bazen başşehrin siyasî işleriyle yahut eyaletlerle ve yarı bağımsız devletlerle ya da iktisadî durumla ilgili olurdu. Çok nadiren diplomatlar fikrî bir atmosfer ve sosyal kurumlara ilgilenirlerdi. Konu ne olursa olsun, onlar, bir asır önceki Türklerin önemsiz saydığı ve kayıtsız bıraktıkları fakat modern bir tarihinin sorabileceği şeylere karşılık verecek bilgileri toplar, arasına istatistikler çıkarır yahut meselenin analizine girişirlerdi. Diplomatlar, önemli kişilerle yapılan görüşmeleri sadakatle yazarlardı. Bu raporlar, Türklerde günlük olayları ve hâtıraları kaydetmenin yaygın olmadığı devirler için ekseriya değerli sayılırlar. Ayrıca diplomatlar, mahalli gazete, gazete kupürleri, vesika, risale, istida ve hattâ kitapları bulup memleketlerine göndermede çok mahir idiler. Konsolos ve diplomat raporları içinde onlara bağlı olarak kalan bu malzemeler açıldığı zaman tarihçiler için çok büyük değer taşırlar. Buna küçük bir örnek verelim : Batılı ilim adamlarından, 1856 Hattı Hümayun'unun orijinal bir kopyasını incelemek isteyenler, sadece, İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office) yahut Avusturya - Macaristan Devlet Arşivi (Haus - Hof - und Staatsarchiv) dosyalarında iyi bir şekilde korunmuş nüshalarına başvurabilirler. Bir araştırmacı böyle malzemeye dosyalarda raslayacağını önceden kestiremez, ama bu, ekseriya vuku bulur.

Batı arşiv kaynaklarından yararlanmanın bir başka avantajı da Batılıların rapor gönderme ve dosyalama metodlarında çok mahir olmalarıdır. Diplomat ve konsoloslar, olayı vukuundan sonra hemen haber verme, tahriratu doğru olarak tarihleme ve onları sırasıyla numaralamada yetiştirilmişlerdir. Bu da, Türkiye'de cereyan eden olayların doğru olarak tarihlendikleri anlamına gelmez. Diplomatik raporlar çoğu zaman kısa olup, hem Osmanlıların uzun ifadelerinden hem de Avrupalıların tartışmalı yazı tarzlarından arıtılmıştır. Bundan başka, Avrupa Arşivleri, genel olarak, iyi korunmuş ve organize edilmişlerdir. Onların indeksleri yapılmış ve istifadeye sunul-

muştur. Ekseriya onların yazılarını kolayca okumak mümkündür. 1880 tarihlerinde daktilo makinaları kullanılmaya başlamadan önce, sefaret kâtipleri yazıları okunaklı yazıyorlardı. Özet olarak denilebilir ki, Avrupa arşivleri, Türk arşivlerindeki boşlukları doldurabilecek ve Türkçe malzemeyi kontrole hizmet edebilecek, mütemmim, istifadeye sunulmuş yararlı bilgileri ihtiva etmektedir. Bu Batı materyallerini dikkatle ve başka kaynaklarla beraber kullanmalı, fakat asla ihmal etmemelidir.

Osmanlı tarihine ait bir olay için yararlanmak imkânını bulduğum Batı arşivlerinden beş kaynak, bu gibi malzemelerin sağladığı yardıma bir örnek teşkil edebilir. Bu, Türklerde "Kuleli vak'ası" diye adlandırılan, 1859 yılına ait bir isyan vak'asıdır. Bu vak'anın özellikle isyancıların o zamanki hükümete karşı giriştikleri muhalefete, halkın da geniş ölçüde katılması ve yardım etmesi sebebiyle önemi büyüktür. Gerek Türk ve gerekse Batı standart tarihleri bu olayın teferruatı, motifi ve bastırılması hakkında yeter derecede bilgi vermiyorlar. Genel görüşe göre ihtilâlciler daha hür ve meşrutî bir rejim istemişlerdir. Diğer bir görüş ise onları Sultan Abdülmecid rejiminin hıristiyan azınlığa gösterdiği müsamahaya karşı gazaba gelmiş müslümanlar olarak tasvir etmektedir. Uluğ İğdemir adlı genç bir Türk bilgini İstanbul'daki Başvekâlet arşivinde araştırmalar yaparak suikastçiler hakkında vesikalara dayanan hükümlere varmıştır. Bu vesikalar İğdemir'i *Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma*, Ankara 1937 adlı eserinde suikastin Batılılaşma'dan ziyade şeriatın muhafazasına çalıştığı ve Abdülmecid'le hükümetinin israflarına muhalif olanların da yardımını elde ettiği sonucuna vardır. O böylece eski rivâyet ve beyanları da itibardan düşürme imkânını bulmuştur. Fakat onun delilleri muhakkak ki tamam değildir. Osmanlı arşivlerinde suikastin cereyanı hakkında noksansız kayıtlar veya bu hususta başka vesikalar bulamamıştır. Benim bildiğime göre de bu çeşit vesikalar henüz bulunmamıştır. Bunlar belki vardır, belki yoktur. İğdemir de suikastçilerin şahsî irtibatları ile suikast ve bastırılması hakkındaki bilgi noksandır. Kuleli vak'ası hakkında Batı arşivlerinden ne gibi bir yardım sağlanabilir?

Paris Dışişleri Bakanlığı arşivinde Fransa'nın Osmanlılar nezdindeki elçisi Thouvenel'in suikast hakkında birçok raporları vardır. Bunların içinde elçilik tercümanı Outrey'in raporu da bulunmaktadır. Bu bilgilerin önemli bir kısmı o devir Osmanlı vezirlerinden elde

edilmişti. Bu raporlarda açık olarak suikastin elebaşlarının ordu ile ulema mensupları olduğu belirtilmektedir. Ayrıca raporlar, payitahtta halkın Abdülmecid'e karşı olan hissiyatını da iyice belirtmekte ve suikastin ne şekilde ortaya çıktığını da doğru olarak anlatmaktadır. Yine bu raporlarda Bay İğdemir'in Başvekâlet arşivinden faydalanıncaya kadar bulamadığı suikastçıların birçoğunun isimleri de mevcuttur. Fransız raporlarında suikastin meşrutî bir gaye güttüğüne dair bir işaret yoktur; ancak, suikastin dinî taassuptan doğduğu hakkında bazı kimselerin iddialarına rağmen, raporların bu fikri inkâr ettiği anlaşılıyor. Thouvenel'in raporlarında suikastçıların en az ikisinin Batılılaşmaya meyli olan kimseler olduğuna dair delil mevcuttur. Bu iddianın ne derece doğru olduğunu bilmiyoruz. Bundan başka onun raporları arasında, Engelhardt'ın, ihtimal suikasti meşrutî bir gayeye bağlamak için yanlış tercüme ederek kullandığı "Un Chrétien d'Orient" adlı esrarengiz vesika bulunmaktadır. Engelhardt'ın bunu kaynak göstermeden kullanması İğdemir tarafından ciddi surette tenkit edilmiştir. Thouvenel'e göre hristiyan yazar Türk polis teşkilâtında görevli bir Ermeni olsa gerektir. Bilgi ve delillerle birlikte Fransız arşivleri hakkında söyleyeceklerimiz bundan ibarettir.

Halen Londra'da İngiliz Devlet Arşivinde "Public Record Office" de bulunan İngiliz elçisi Bulwer'in raporları da Fransızları birçok bakımdan doğrular. Onun verdiği bilgilerin büyük bir kısmı, kendi raporlarına ekli olan tercümanı Pisani'nin verdiği raporlara dayanmaktadır. Tevkif edilen 35 kişinin isimleri - İğdemir Osmanlı vesikalarında 41 tane buldu - Babıâli'den temin edildiği şekilde verilmektedir. Pisani'nin ilk raporu, İğdemir'in vesikalarında da olduğu gibi, Şeyh Ahmet Efendi'yi ihtilâlin elebaşısı olarak göstermektedir; fakat Pisani'nin Veziriâzam ve Hariciye Nazırından sonradan aldığı bilgiyi adapte eden Bulwer, Hüseyin Daim Paşa'yı elebaşı olarak bildirmektedir. İğdemir, Hüseyin Paşayı ikinci derecede göstermektedir. İngiliz raporları, yanlış olarak, ihtilâlcilerin çoğunun Türk değil de Çerkez veya başkaları olduğunu bildirmektedir. Fakat onlar ihtilâlcilerin sözü edilen hareketlerinin sadece taassup değil hükümetin şeriata karşı fazla ilgi göstermediğine, muhalefetten ileri geldiği hususunda İğdemir ile hemfikirdirler. İngiliz raporları, Fransız raporlarına nazaran bu konuda daha iyi ve güvenilir bilgiler vermektedir.

Stockholm'de "Svenska Riksarkivet" te bulunan Collett adlı İstanbul sefirine ait raporlar yukarıdaki bilgilerin büyük bir kısmını

doğrular. Onlar ihtilâlcilerin bunu meşrutî sebepten ziyade kötü idare ve malî israf yüzünden doğan kızgınlıkla yaptıklarını ifade etmişlerdir. İhtilâlcilerin yabancı devletlere ihtilâlin onlarla olan iyi münasebetlerine tesir etmeyeceğini, Hattı Humayunun —ki bunda hıristiyanlara eşitlik ve imtiyaz tanınmaktadır— verdiği sözleri yerine getireceklerine dair teminat verdiklerini bildiren vesikaların keşfedildiği rapor edilmektedir. Bu son iddia şüpheli görülüyorsa da buna benzer vesikaların olması muhtemeldir. Bundan başka, Collett Osmanlı nazırlarının ihtilâli gayri memnun Kürt ve Çerkezlerin işi imiş gibi göstermek istediklerine dair kurnazca bir mülâhazada bulunuyor. Fakat durum öyle değildir. İsveç raporları İngiliz ve Fransız raporları kadar geniş değildir. Fakat bazı ilâve bilgi, şayia ve aynı zamanda mukayeseli hükümler ihtiva etmektedir.

İşin ilgi çekici tarafı şudur ki, şimdi Washington'da Millî Arşivde bulunan, Amerikan konsolosu Williams'in raporları, İğdemir'in ulaştığı sonuçlarla karşılaştırılırsa bazı hususlarda bundan önce zikredilen üç şahıstan daha iyi ve yerinde yargılara vardığı görülür; halbuki, Williams'in raporları teferruat yönünden Fransız ve İngiliz meslekdaşlarından daha az doğru bilgileri haiz olup bazı olayların da yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Williams'in rapor edişine bakılırsa, eğer isyan muvaffak olsaydı, Hattı Humayun iptal edilecekti. O, bunun hıristiyanlara verilen dinî imtiyazlara karşı bir infial olduğu gibi, aynı zamanda bunun malî karışıklıktan ileri geldiğini hissetmişti. Williams raporuna, teferruatı ihtiva eden iki İstanbul gazetesinden kesilmiş gazete küpürlerini eklemişti. Bu isyanla ilgili başka vesikalar, Boston'da American Board of Commissioners for Foreign Missions'un arşivinde mevcuttur. Protestan mezhebi rahibi Schauffler'in İstanbul'dan gönderdiği rapora göre, isyan teşebbüsünün İstanbul'da camiler ve dervişlerden başladığı ve etrafa sıçradığı ve netice olarak devletin onların hükümet merkezindeki sayılarını azalttığı kaydedilmektedir.

Osmanlı tarihinin bir dahilî meselesi üzerinde Batı arşiv kaynaklarına dayanarak yapılan bu kısa ve tamamlanmamış etüdden anlaşılıyor ki bu gibi malzemeyi kullanmanın faydalı ve zararlı tarafları vardır. Bunlardan hiçbirinin verdiği bilgileri aynen almak mümkün değildir. Aralarında farklar mevcut olup, genel bilgi kaynaklarında, hattâ bunlar Osmanlı nazırları ile mutabakat halinde olsalar bile, verilen bilgilerden şüphe edilmelidir. Bununla beraber bu gibi müşahitlerin bilgilerinin ekseriya güvenilir yerlerden aldıkları kabul edilirse denile-

bilir ki İğdemir, bu vak'ayı Osmanlı arşivlerini kullanarak ortaya koymaya muktedir olmuştur. İğdemir vak'a ile ilgili yeni bir vesika bulunmuş olsaydı dahi Batı arşiv kaynakları ile tektük basılı malzemenin yararlanarak isyan vak'ası üzerine mevcutlardan daha iyi bir eser yazılabilirdi. Batıların raporlarında Osmanlı nazırlarının aksülameli ve başşehirin fikir kalıntıları gibi İğdemir'in eserinde bulunmayan ve hayatî bazı görüşleri ihtiva eden kısımlar vardır. Onların konu ile ilgili sonraki tavsiyeleri belki'de netice verici olabilirdi. Kuleli vak'asının nihaî tarihi bu kaynaklara dayanarak yazılamaz, ancak bunlara başvurmadan da yazılmamalıdır.

Benim kendi görüşüm ve kısmen de başka ilim adamlarının çalışmaları sonuçlarından anlaşılıyor ki tarihçiler için XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu konusunda faydalı bilgiler, aşağıda yazılı diplomatik ve konsolosluk arşivlerinde bulunmaktadır: Archives du Ministère des Affaires Étrangères (Paris) ⁷, The Public Record Office (Londra), Haus-Hof-und Staatsarchiv (Viyana), Svenska Riksarkivet (Stockholm), Nederlands Rijksarchief (Lâhey), The National Archives (Washington). İtalyan arşivleri (Roma ve Torino) da faydalı olmasına rağmen, bunlar hakkında yeni çıkmaya başlayan ve seri olarak 1861'den 1943 tarihine kadar olan zamanı kapsayan *I documenti diplomatici italiani*'den başka bir şey bilmiyorum. Evvelce Berlin-Dahlem de bulunan (bunun şimdi Koblenz'de olup olmadığını bilmiyorum) Preussische Geheime Staatsarchiv de olduğu gibi, onun devamı olan diplomatik kayıtları havi Deutsches Auswärtiges Amt (Koblenz Bundesarchiv'de yahut Bonn'da) arşivinde de malzeme mevcuttur. Almanların bu arşiv dosyasında 1867-1920 tarihine kadar vesikalar olup, daha sonraki dosyalarla beraber, 1945'te Müttefikler tarafından eksiksiz olarak ele geçirildi ve İngiltere'ye götürüldü. Şimdi ise, bunlar tekrar Almanlara verilerek yerlerine yerleştirilmiştir. Bu arada Amerikan Dışişleri Bakanlığı ve çeşitli İngiliz ve Amerikan üniversiteleri tarafından mikrofilmlerinin yapılmasına girişilen bu dosyaların muhteviyatı sadece üniversitelerde değil aynı zamanda

⁷ Jean Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman* (Paris, 1943), 167,170. ss., eserinde Osmanlı tarihi için yararlı olan bu arşivlerin kataloğunu kısmen yapmış; fakat, bunun içine XVIII. Yüzyıl ve daha erken devir vesikalarını almıştır. Fransız harbiye ve bahriye arşivleri ile Archives Nationales'den bazı vesikalarında dahil olduğu bu malzemeyi Jean Sauvaget, "birinci sınıf bilgi kaynağı" diye tavsif etmiştir.

National Archives'te de istifadeye sunulmuş bulunmaktadır. Meselâ, Florida Üniversitesi, Mısır ile ilgili Alman vesikalarının; California Üniversitesi ise, Balkanlar ile ilgili vesikaların mikrofilmünü yaptırmıştır. 1918'den önceki dosyaların geçici mikrofilm kataloğu hazırlanmış olup, basımı kısa zamanda bitmiş olacaktır. Bu arşivler listesine, Rusya Dışişleri Bakanlığı arşivlerini de eklemek gerekmektedir. Yalnız bu arşivlerden şimdilik yararlanmak şüpheli gibi görünüyorsa de ileride bunun değişmesi mümkündür. Eğer *Krasny Arkhiv*⁸ de neşredilenler, süreli olarak yayınlanan çeşitli vesikalar⁹, Martens'in, A. F. Miller'in, Goriainov ve Mosely'¹⁰ in çalışmaları göz önünde tutulursa, Moskova'nın arşiv kaynaklarının diğer büyük başkentlerdekilere eşit olduğu anlaşılır. XIX. Yüzyılın belirli bir zamanı için, Rusya'nın dışında bulunan Rus elçilikleri ve konsolosluklarının arşivlerinden de yararlanmak mümkündür. Meselâ Londra'daki Çarlık Rusya Sefaretinin kayıtları içinde, İstanbul ve St. Petersburg arasında cereyan eden yazışmaların kopyaları mevcuttur.¹¹

Bir kaide olarak, Batılı devletlerin diplomatik arşivlerinde, dışişleri bakanlıklarından gönderilen talimat ve raporlar, İstanbul'dan gönderilen diplomatik raporlar, Osmanlı İmparatorluğu içinde çeşitli mahallerde bulunan konsolosluklardan gönderilen raporlar ve şimdi İstanbul'daki elçiliklerin başşehirlerine geri göndermiş oldukları eski kayıtlar bulunmaktadır. Normal seriler arasında raslanacak ciltler, dosyalar, yahut özel bir konu üzerine yığınlar halinde raporlar, veya çeşitli meselelere dair ciltlerle vesika ekseriya çok faydalı bilgileri ihtiva eder. Meselâ, 1867 yılı için Foreign Office (İngiliz Dışişleri Bakanlığı) kayıtları içinde Türkiye ile ilgili şunlar mevcuttur: Elçilerden Dışişlerine gönderilen sekiz ciltlik bir yazışma; aynı tah-

⁸ Bakınız : L. S. Rubinchek (Cleveland, 1947) ve Leona Eisele (Ann Arbor, 1955) tarafından toplanan *A Digest of the Krasnyi Arkhiv*, 2 cilt.

⁹ Evgenii Adamov tarafından yayınlanan I. Dünya Savaşı ile ilgili olan yayın yahut ümit verici fakat maalesef tamamlanmamış olan, *Mezhdunarodnye Otnosheniya v Epokhu Imperializma ... 1878-1917 gg.* (Moskova, 1931 vd.) gibi yayınlar ki hepsinin Almanca tercümeleri de vardır.

¹⁰ F. Martens, *Receuil des traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères* (15 cilt; St. Petersburg, 1874-1909); A. F. Miller, *Mustafa Pasha Bayraktar : Ottomanskaya Imperia v Nachale XIX Veka* (Moskova, 1947); Serge Goriainov, *Le Bosphore et les Dardanelles* (Paris, 1910).

¹¹ Yukarıda 2. not'ta adları geçen, Medlicott, Seton-Watson ve Sumner'in eserlerine bakınız.

riratın elçilikteki müsveddeleri (ekseriya zarfsızdır); konsolos raporları; 1867 yılı ticaret raporlarına dair bir cilt; yılın tercüman raporları ile ilgili bir cilt (bunların çoğu, Âli Paşa ve Fuad Paşa'ların Pisani'ye söyledikleri ile ilgilidir); 1867-1868 yılında Bab-ı Âli'den gelen tahrirâtı havi bir cilt (önemsiz ferdi meselelerle aynı zamanda İstanbul hükümetinin taşra valilerine yazdığı bazı telgrafların suretlerini havidir) ve Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati ile ilgili bir cilt içinde vesikalar mevcuttur.

Arşivler genel olarak, belirli bir tarihten sonra araştırmaya açılır ve zaman zaman gözden geçirilir. Bir ilim adamı bunlardan yararlanmak için özel olarak başvurarak izin alabilir. Prensipte olarak, İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivindeki vesikaların 1902; Fransa'nın 1897; Avusturya - Macaristanın, 1907; Prusya ve Almanya'nın muhtemelen en azından 1918; İtalya'nın 1870; Hollanda ve İsveç 1907 ve Amerikan arşivleri ise 1929¹² tarihine kadar olan vesikalarını faydalanmaya sunmuşlardır. Rusya arşivleri konusunda kesin bilgilerimiz yoktur. Müsaadenin, genel arşiv idaresinden başka, Çarlık devri kayıtlarını da kontrol altında tutan Rus Dışişleri Bakanlığında alınması gerekir. Amerikan arşivinin en yakın tarihlere kadar olan vesikaları faydalanmaya sunmuş olması belirtilmeğe değer; burada, 1914'ten öncesine ait evraklardan ziyade daha fazla Osmanlı İmparatorluğunun sonlarına ve Saltanatın 1922'de kaldırılmasına dair bir hayli vesika mevcuttur. Bir çok hallerde İngiliz Arşivi bu devir için çok iyi olmasına rağmen henüz bu devir vesikaları istifadeye sunulmamıştır. Bu devrin kaynaklarını E. L. Woodward ve Rohan Butler tarafından neşredilen *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939* (London, 1946 ff., Series I, ve özellikle 4. cilt) de görmek mümkündür.

Diğer resmî, askerî, bahrî ve iktisadî arşivlerde ümit vericidir. Bunlar arasında, Londra'daki Ticaret (Board of Trade) ve Amiral'lik

¹² İhtimal İngiliz ve Fransız diplomatik arşivleri yakında 1914 yılına kadar istifadeye sunulacaktır. Bir çok hükümetler, arşivlerinin "elli yıl kapalı" kalması kaidesine uyduklarına göre, 1907 yılı 1958'de araştırmacılara açılacaktır; fakat, bunun istisnaları olabilir. İtalyan arşivlerinden, 1870'den sonrası için, özel izinle yararlanılabilir. Bunlar ve başka yabancı arşivler konusundaki bilgiler, 1953-1955 yıllarında yapılan incelemeye dayanmakta olup, Amerikan Dışişleri Bakanlığında (State Department) Dr. Taylor Parks ve Dr. Bernard Noble'nin aracılığı ile sağlanabilir. Profesör Lynn Case tarafından Avrupa arşiv kaynaklarının bir genel rehberi hazırlanmış olup, yakında basılmış olacaktır.

arşivleri ile Fransa'daki Savunma ve Bahriye Bakanlıkları arşivi ve nihayet Viyana'daki Harp Arşivi (Kriegsarchiv) zikredilebilir. Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya'nın (1830) Moltke'nin zamanında başlayarak devam eden yakın ilgisi gözönünde tutulacak olursa Alman askerî vesikaları da incelenmeye değer.

Osmanlı İmparatorluğu üzerinde çalışan tarihçilere yardımı olabilecek, özel yazışma koleksiyonlarının, yahut, özel olarak çalışan ticaret, dinî ve ilmî cemiyet arşivlerinin bir katalogunu yapmaya girişmeyeceğim. Bir kilise ve dini organizasyon olarak, Vatikan arşivlerinin birşeyler vereceği düşünülebilir. Aynı şey, Boston'daki American Board of Commissioners for Foreign Missions'den de beklenebilir. Raporlar, tabii olarak, dinî gayretler ve heyeti ilgilendiren şeylerle dolu olmasına rağmen, olaylar, iktisadî, ictimai ve siyasî durum üzerine çok değerli bilgiler verirler. Mahallî görüşler, ekseriya çok faydalıdır; söz gelişi, XIX. Yüzyılın yarısında, Musul, Mardin, Adana, Ayıntap, Maraş, Bitlis, Van, Harput, Diyarbakır, Erzurum, Bursa, İstanbul, Edirne, Sofya, Filibe, Samokov, Eski Zağra'dan gönderilen raporlar gibi. Başka kiliselere dair misyoner raporları da İmparatorluğun diğer kısımları için faydalı olabilir.

Avrupa diplomatik arşivlerinden alınmak suretiyle bir çok vesikanın devamlı bir şekilde yayınlandığı bir sırada, bu arşivlerde araştırma yapmanın gerçekten bir fayda sağlayıp sağlamıyacağı sorulabilir¹³. Bunun cevabı müsbet olmalıdır; çünkü, yayınlanan büyük koleksiyonlar, belirli bir zamanı kapsamaktadır. Bununla beraber, meselâ, Fransız ve Alman arşivleri devamlı olarak 1871'den 1914 tarihine kadar gelmekte; İngilizlerin 1898'den başlamakta ve Avusturya-Macaristan'ın ise 1908'den itibaren yayınlanmasına başlanmış bulunmaktadır. Fakat çok önemli olan nokta şudur ki, yayımlanmak üzere bu koleksiyonlara seçilerek konan vesikaların çoğu, Osmanlıların içişleri ile ilgili değildir. Editörlerin tabii olarak dikkati, her meselede büyük devletlerin birbiri ile olan münasebetleri üzerinde toplanmıştır. Şüphesiz bu koleksiyonların Osmanlı dış münasebetleri

¹³ Büyük devletlerden, Avusturya - Macaristan, İngiltere, Fransa, Almanya (ve Prusya), İtalya, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin basılı koleksiyonları vardır. Burada bunların isimlerini sıralamıyacağım. A. J. P. Taylor'un, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918* (Oxford, 1954), 577,583. ss., adlı eserinde bu yayınların oldukça yeni, bununla beraber kısa ve ne olduğunu gösteren bir açıklaması yapılmıştır.

ile ilgili öğrenciler için, paha biçilmez bir değeri vardır. Onlar, arasıra da iç meselelere dokunmuşlardır : İngilizlerin 1908 İnkilâbından¹⁴ önce Türkiye'nin durumu üzerine fikir yürütmeleri; yahut Cemal Paşa'nın itilâf devletlerinin¹⁵ yardımıyla, başsız kalmış Türkiye üzerinde, kendisini sultan yapacağına dair 1915 tarihindeki Rus raporu bunlara örnek olarak gösterilebilirler. Fakat, çoğu zaman bu çeşit bilgileri edinmek için, basılmamış vesikalara başvurulmalıdır. Parlâmento ve halka bilgi vermek amacıyla belirsiz aralıklarla yayınlanan İngilizlerin Mavi Kitapları (The British Blue Books) bu kaide-nin göze çarpan bir istisnasıdır. Bu eserlerden bazılarında Osmanlı işleri ile ilgili meseleler ele alınmıştır¹⁶. Osmanlıların dahilî meseleleriyle ilgili bilgilere İngilizlerinkinden çok daha az olmak üzere bazen Fransızların Sarı Kitapları ve Avusturya'luların Kırmızı Kitapları'nda raslanır. Aynı zamanda, Rusların Turuncu Kitabı da 1912-1914 Türk - Ermeni meselesi için bir istisna teşkil eder. Fakat bütün bu neşriyat, devamlı ve seçilmiş olmaktan ziyade tesadüfidir, hele Rusya söz konusu olunca üstelik tahrif de edilmiştir. Bu "Renkli Kitaplar", tarihçiler tarafından büyük basılı koleksiyonlarla beraber kullanılmalı; fakat, arşiv araştırmaları esas teşkil etmelidir.

Eğer ilim adamlarından kurulacak heyetler, çeşitli Avrupa arşivlerinde Osmanlı tarihi ile ilgili malzemeyi serbesce seçip metodlu bir şekilde yayınlamak imkânını bulsalar tabii çok yararlı olur. Buna benzer bir teşebbüs, son Mısır kraliyet hanedanının himayesi ile, özellikle, Mehmet Ali devrini içine almak üzere, Mısır Eyaleti için gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmanın sonuçları ciltler halinde Société Royale de Géographie d'Egypte tarafından bastırılmış olup değeri küçümsenemez. Fakat Osmanlı arşivlerindeki malzemenin basımı daha çok önemli olduğundan, aynı şeyi genel olarak Osmanlı tarihi için yapmak lüzumsuz bir iş olurdu. Zamanla ehliyetli ilim adamlarının Batı arşivlerini Osmanlı vesikalarını, bu incelemenin başında söz konusu edilen çeşitli kaynaklarla birlikte dikkatlice kullanmalarından daha iyi sonuçlar alınacaktır. İlmî araştırmaların çeşitli kaynaklardan yararlanılarak yapılması en iyi sonucu verir.

¹⁴ G. P. Gooch ve Harold Temperley'in yayınladıkları, *British Documents on the Origins of the War*, 5. cilt (Londra, 1928).

¹⁵ Evgenii Adamov, (editör), *Evropeiskie Derzhany i Turtsiia vo Vremia Mirovoi Voiny: Razdel Aziatskoi Turtsii* (Moskova, 1924), 141. s. vd.,

¹⁶ Bu gibi vesikalara bir rehber olarak, Harold Temperley ve Lillian M. Penson'un, *A Century of Diplomatic Blue Books, 1814-1914* (Cambridge, 1938) eserine bakınız.